O'ZBEK HIKOYACHILIGIDA MIKROXRONOTOP TAHLILI.
(Sobir O'nar hikoyalari misolida)

Berdiyeva Zulayxo Ochilovna
Qarshi Davlat Universiteti
1-bosqich doktoranti (PhD tadqiqotchisi)
Email: zulayxoberdiyeva79@gmail.com

Annotatsiya. *Ushbu maqolada hikoya janridagi xronotopning tuzilishi, qiyosiy tahlili hamda mikroxronotopning semantik va struktur tabiati haqida so'z boradi. Hikoya janri tadrijiy taraqqiyotida xronotop va mikroxronotopning tutgan o'rni va ahamiyati mashhur o'zbek hikoyanavisti Sobir O'narning bir qancha hikoyalari misolida tahlil ostiga olinadi. Hikoya janrida vaqt va makon o'rtasidagi o'zaro munosabat tadqiq etiladi. "Tarvuz", "Qora chol", "Farishta", "Intizor" hikoyalari tahlili asosida xronotopning syujet qurilishi, qahramonlar rivoji va tematik muammolarni shakllantirishdagi o'rni aniqlanadi. Maqola Mixail Baxtinning xronotop nazariyasiga tayangan holda, xronotop va mikroxronotop tushunchalari orasidagi farqni va ular orqali vaqt hamda makon elementlarini ma'no ifodalash uchun qanday qo'llanishini solishtiradi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xronotop nafaqat so'z yordamida ifoda etish vositasi, balki hikoya janrining ijtimoiy, madaniy va tarixiy kontekstlarini anglash uchun ham muhim vosita hisoblanadi.*

Kalit so'zlar: *hikoya, janr, xronotop, mikroxronotop, Baxtin, adabiyot, vaqt, makon, nazariya, uslub, tahlil, vaqt, makon.*

Abstract. *This article discusses the structure, comparative analysis of the chronotope in the narrative genre, and the semantic and structural nature of the microchronotope. The role and significance of the chronotope and microchronotope in the gradual development of the narrative genre are analyzed using several stories by the famous Uzbek short story writer Sobir Onar. The relationship between time and space in the narrative genre is studied. Based on the analysis of the stories "Watermelon", "Black Old Man", "Angel", "Waiting", the role of the chronotope in the construction of the plot, the development of characters and the formation of thematic problems is determined. Based on Mikhail Bakhtin's chronotope theory, the article compares the difference between the concepts of chronotope and microchronotope and how they use the elements of time and space to express meaning. The results of the study show that chronotope is not only a means of expression through words, but also an important tool for understanding the social, cultural and historical contexts of the narrative genre.*

Keywords: *narrative, genre, chronotope, microchronotope, Bakhtin, literature, time, space, theory, style, analysis, time, space.*

Аннотация. *В статье рассматриваются структура, сравнительный анализ хронотопа в повествовательном жанре, семантическая и структурная природа микрохронотопа. Роль и значение хронотопа и микрохронотопа в постепенном развитии повествовательного жанра анализируются на примере нескольких рассказов известного узбекского писателя-новеллиста Собира Онара. Изучается соотношение времени и пространства в повествовательном жанре. На основе анализа рассказов «Арбуз», «Черный старик», «Ангел», «Ожидание» определяется роль хронотопа в построении сюжета, развитии персонажей и формировании тематических проблем. В статье на основе теории хронотопа Михаила Бахтина сравнивается различие понятий хронотопа и микрохронотопа и то, как они используют элементы времени и пространства для выражения смысла. Результаты исследования показывают, что хронотоп является не только средством выражения посредством слов, но и важным инструментом для понимания социальных, культурных и исторических контекстов повествовательного жанра.*

Ключевые слова: *повествование, жанр, хронотоп, микрохронотоп, Бахтин, литература, время, пространство, теория, стиль, анализ, время, пространство.*

Kirish. Adabiyotshunoslikda badiiy matnni tahlil qilishning muhim vositalaridan biri bu — xronotop tushunchasidir. Mixail Baxtin tomonidan ilgari surilgan bu nazariya adabiy asarlarda makon va vaqt uyg‘unligi orqali voqelikni badiiy idrok qilishga xizmat qiladi. Xronotop yordamida yozuvchi obrazlar hayoti, voqealarning ijtimoiy, falsafiy mazmuni va estetik ifodasini chuqurlashtiradi. Ayniqsa hikoya janrida bu tushuncha muhimlik kasb etadi. O‘zbek hikoyachiligi, xususan Sobir O‘nar ijodi misolida xronotop va mikroxronotop masalasini o‘rganish dolzarb ilmiy ahamiyat kasb etadi. Mixail Baxtin tomonidan taqdim etilgan xronotop tushunchasi adabiyotda vaqt va makonning o‘zaro ta’sirini tahlil qilish uchun asosiy konsepsiya hisoblanadi.

Baxtinning nazariyasida xronotop – bu vaqt va makon qanday tasvirlanganligi va bu elementlar qahramonlar, syujet va mavzular rivojiga qanday ta’sir ko‘rsatishini ifodalaydi.1

Biz mazkur kichik tadqiqotimizda hikoya janridagi xronotop va mikroxronotop tushunchalari tahliliga to’xtaldik.

[1] U. Jo’raqulov ,,Mixail Baxtin kashfiyotlari”, ,, Jahon adabiyoti” jurnali 2014-yil 11-12-son.

Muhokama va natijalar. Xronotop — badiiy asarda makon va vaqtning uyg‘unligidir. Hikoya kabi ixcham janrda bu elementlar qisqa hajmda bo‘lsa-da, kuchli poetik va g‘oyaviy yukni olib boradi. Hikoyadagi xronotop voqealarning qachon va qayerda bo’layotganligini belgilaydi, muayyan tarixiy davr haqida umumiy tasavvur beradi va qahramonlarning ruhiyati ko’pincha u yashayotgan makon va vaqtga bog’liqligini ko’rsatadi. Masalan, Abdulla Qodiriy, Odil Yoqubov, Erkin A’zam, Hamid Ismoil, Sobir O‘nar kabi yozuvchilarning hikoyalarida xronotop hikoya poetikasining markazida turadi. Xronotop tuzilishiga ko’ra mikroxronotop va makroxronotop kabi turlarga bo’linadi. Biz kichik tadqiqot ishimizda mikroxronotopning struktural tuzilishi, hikoyachilikdagi ahamiyati hamda Sobir O’nar hikoyalaridagi mikroxronotopga oid bo’lgan o’rinlarni tahlil markaziga oldik. Mikroxronotop o’zi nima?

Mikroxronotop – bu xronotopning lokal shakli bo‘lib, muayyan sahna, holat, dialog, hissiy kechinmalar bilan bog‘liq bo‘lgan vaqt-makon birliklarini anglatadi. Aynan mikroxronotop orqali hikoyadagi kuchli emotsional kuch, obrazning o‘ziga xos ruhi ochiladi. Zamonaviy hikoyachilikda, ayniqsa, qisqa hajmli prozada bu birliklar nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki badiiy siymoni chuqur ochish uchun muallifda imkoniyat cheklangan bo‘ladi. Shunday sharoitda mikroxronotop vositasi syujetni tiqilinch, ammo chuqur bayon qilishda xizmat qiladi. Mikroxronotop hikoya matnidagi joy va vaqtning kichik shakldagi, ammo mazmunan yirik ifodasidir. Maqolada muallif hikoyalaridagi xonadon, yo‘l, tepalik, qabriston kabi lokal makonlar orqali obrazlar ruhiy holati va zamon ruhi bilan bog‘lanishi ko‘rsatib beriladi. Masalan: Sobir O‘narning “Tarvuz” hikoyasida dala – umumiy makon, bola tarvuz ko‘targan sahna esa – mikroxronotop bo‘lib, orzular va ma’naviy ifloslanish kontrasti yoritiladi. Adib hikoyalarida xronotop janr mazmunini ravshan tarzda yoritib berishi bilan ahamiyatga molikdir. Ya’ni xronotop hikoya janrining ijtimoiy, tarixiy, falsafiy mazmunini ko‘rsatishda vosita bo‘lib xizmat qiladi. Makon va vaqt tasvirlari orqali muallif o‘z fikrini noverbal tarzda anglatadi, syujet chuqurlashadi, obrazlar o‘zaro bog‘lanadi. Shuningdek, ijodkor hikoyalaridagi zamon va makonning o‘zaro uyg‘unligi davrning axloqiy muammolari, qadriyatlarning yemirilishi, insonning ichki kurashi, jamiyat bilan to‘qnashuvi kabi masalalarni tahlil qilishda yordam beradi. Obyekt sifatida hikoyalari tanlab olingan yozuvchimizning bir qancha hikoyalarini quyida makon va zamon xususiyatlarini tahlilga tortamiz.

Navbatdagi hikoya adib ijodida alohida ahamiyat kasb etgan, davr ziddiyatlari va inson ruhiyatidagi qarama-qarshiliklar mohirona tasvirlangan “Qora chol” hikoyasidir. Hikoyaga nomi berilgan “Qora chol’- bu hayotdan ajralgan, odamlar tashlab ketgan sahro. Ushbu hikoya o’zbek adabiyotidagi muhim realistik asarlardan biri bo’lib, unda inson va tabiat, inson va jamiyat o’rtasidagi murakkab munosabatlar hayotiy voqealar orqali tasvirlanadi.

Hikoyada Qora cholning o'zi- markaziy xronotop bo'lib, makon qora, hayotga yaroqsiz sahro, inson uchun dushman bo'lgan muhit. Vaqt esa sovet davridagi qishloqlardagi hayot, XX asrning o'rtalari, beqaror davr fonida beriladi. Ya'ni sahro yakkalanish, azob, qashshoqlik hamda umidsizlik ramzidir. Biroq ayni vaqtda bu joy insonni kurashishga, sabrga majbur qiladi. Hikoyaning bosh qahramoni bu yerda hayot kechirishga majbur.Uning bu joyga ko'nikishi ruhiy- transfprmatsiyadir. Cholning yotoqxonasi mikroxronotop bo'lib, bu yerda makon oddiy, tor xona-cholning olami. Vaqti esa doimiy, sust kechayotgan vaqt, go'yo vaqt to'xtab qolgan kabi. Mikroxronotopdan kelib chiqayotgan mazmun esa yotoqxona ichki dunyo aks etgan joy, cholning tanho hayoti, hayotiy sabr-toqati shu joyda mujassam. Uyning torligi cholning ichki dunyosidagi iztirob va cheklangan orzularining ramzi sifatida tasvirlangan. Hikoyadagi mikroxronotoplardan yana biri tabiat bilan to'qnashuv mikroxronotopi. Masalan: qor bo'ronlari, issiqda yongan zamin, yovvoyi shamollar. Bu yerda makon tashqi tabiat bo'ib, inson nazoratidan chiqib ketgan kuch tarzida tasvirlanadi. Fasllar almashinuvu orqali voqelikning rivojlanishi vaqt oqimida amalga oshadi. Inson va tabiat o'rtasidagi kurash tasvirlangan mikroxronotoplar, insonning qatiiyati va irodasini sinovdan o'tkazadi. " Qora chol" hikoyasida suhbat va esdalik mikroxronotopi ham asar mohiyatining ochiishida alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu xronotopdagi tor makonlar- chol va boshqa qahramonlar o'rtasidagi suhbat sahnalar, vaqt esa o'tmish va hozirgi zamon oralig'ida harakatlanadigan vaqt. Hikoya davomida ko'pincha esdaliklar orqali vaqt orqaga suriladi, bu esa o'tmish va hozirgi hayot orasidagi tafovutni ko'rsatadi. Hikoyada tepalik mikroxronotopi obraz kechinmalarini tasvirlashda, nihoyatda, chuqur ma'naviy ahamiyatga ega. Hikoyada chol yashaydigan tepalik faqat geografik joy emas, balki cholning ichki tanholigi, jamiyatdan chekinishi va o'tmish bilan yashash tarzini anglatadi. Bu tepalik — ichki ruhiy holat xronotopi. "Tepalikda yolg'iz qoldi u. Quyosh botayotgan sari, to'nining yelkasiga tushgan soyalar ham uzunlashib borardi"2 [2].

Bu tasvirda vaqt (quyosh botishi), makon (tepada yolg'izlik) va ruhiy holat (tashlandilik, o'tmish bilan boqish) mujassam. Bu mikroxronotop orqali muallif chol obrazini ramziy darajaga olib chiqadi. Tahlilga tortilgan hikoyadagi mikroxronotoplar orqali: insonning tabiiy va ijtimoiy muhit bilan kurashi, vaqt va makon o'zaro uyg'unligidagi hayot falsafasi, chol qiyofasida- chidam, iroda tanho hayotga moslashuv kabi g'oyalar o'z ifodasini topgan. Har bir mikroxronotop qahramonning ruhiy holatini ochishga xizmat qiladi va hikoyaning umumiy falsafasini ochishga xizmat qiladi.

Kichik tadqiqotimizda navbatdagi tahlilga tortilgan hikoyamiz sevimli adibimizning "Farishta" hikoyasidir. Hikoyada mikroxronotoplardan samarali

[2] O'nar S Qora chol hikoya Yoshlik J 2006-yil

foydalanilgan. Masalan: Xona ichidagi mikroxronotop tasviri orqali ichki dunyo aks-sadosiga ishora qilinadi. Hikoya boshida ayolning yolg'iz o'tirgan holati, xona ichidagi sokinlik va tashqi jimlik, - bu mikroxronotop orqali ayolning ruhiy holati ochib beriladi. Ushbu sahnada vaqt go'yoki to'xtab qolgandek tasvirlanadi- bu ichki iztirob, umidsizlik va kutish holatining ramziy ifodasidir. ".... oynadan tushayotgan xira nur tagida ayol titraydi..."3[3]. Bu mikroxronotop ayolningichki dunyosidagi bezovtalikni, ko'ngil iztirobini vaqt va makon birligida mujassamlashtiradi. Vaqtning kechganlik hissi - esdalik mikroxronotopi bu ayolning o'tmishni eslashlari, retrospektiv mikroxoronotopni yuzaga keltiradi. O'tmishdagi voqealar hozirgi zamonda, hozirgi makonda aks etadi. "Yillar oldin u ham kulardi...bolasi bilan o'ynardi"4[4]. Bunday mikroxoronotop orqali muallif vaqtning subyektiv kechishini ko'rsatadi, ichki monologlar orqali makon bir xil qolsa-da vaqt har xil darajada seziladi. Eshik oldi - chegara mikroxronotopi. Farishta obrazining eshikdan kirishi va chiqishi bilan bog'liq sahnalar chegara xronotopi sifatida ko'riladi. Eshik- tashqi va ichki makon, umid va umidsizlik, real va noreal olam orasidagi chegara sifatida xizmat qiladi. Farishtaning paydo bo'lishi dramatik to'qnashuv markazi bo'lib, mikroxronotop vaqtni va makonni o'zgartiradi. Hikoyada ko'chma makon metaforasi- ijtimoiy mikroxronotop hikoyaning ayrim sahnalarida tashqi ko'cha makoni tasvirlanadi, bu esa makro-ijtimoiy xronotopning mikrosahnalarda qanday aks etishini ko'rsatadi. Ko'chaning sovuq, begona, befarq tasviri, ayolning ichki holati bilan o'zaro uyg'unlashadi. Farishta hikoyasida mikroxronotoplar obrazlar ruhiy holatini, voqealarning dramatik dinamikasini chuqur ifodalaydi. Ichki makon (xona), tashqi makon (ko'cha), eshik (chegara) va xotira makoni (o'tmish) – bularning har biri muayyan vaqt-makon birligi sifatida hikoyaning asosiy g'oyasini ochib beradi. Sobir O'nar mikroxronotoplar orqali hayotiylik, ichki dramatizm va soddalikni badiiy vositalar orqali ifodalagan.

Mashhur hikoyanavist yozuvchiimizning navbatdagi hikoyasi "Intizor" deb nomlanadi. Unda mikroxronotop ishtirok etgan o'rinlar ham talaygina. Bu hikoyadagi vaqt va makon birligi, ularning personajlar hamda asar syujeti bilan o'zaro aloqasi, hikoyaning go'yaviy-falsafiy qatlamini chuqur anglash uchun juda muhim vosita hisoblanadi. Quyida ushbu hikoyaning mikroxronotop ya'ni kichik vaqt makon birliklari, tahlilini misollar yordamida ko'rib chiqamiz. Sog'inch mikroxronotopi (uy-o'tgan vaqtga intilish. Bu yerda makon qishloqdagi eski hovli, onaning uyi. Vaqt esa esdaliklar shaklida ifodalangan. Masalan: asarda bosh qahramon shahardan qishloqqa keladi. Onasi va bolaligi haqidagi xotiralar uni ichki kechinmalar girdobiga tortadi. Bu yerda sog'inch mikroxronotopi orqali, inson va uning ildizlari (ona, bolalik, yurt) o'rtasidagi ruhiy aloqa ko'rsatiladi. Ushbu mikroxronotop syujetni emotsional jihatdan

[3] O'nar S Farishta hikoya–Toshkent .G'afur G'ulom N 2016-y
[4] O'sha manba.

boyitadi va obrazlarning ichki holatini ochadi. Kutish xronotopi (ona – eshik oldida) Hovlining eshigi, yo‘lak, deraza oldi hikoyada makon mikroxronotoplari vazifasini bajarsa, kutish orqali cho’zilgan psixologik holat vaqt mikroxronotopi mazmunida keladi. Ona har kuni eshik oldiga chiqib, yo‘ldan biror kishining kelishini kutadi. Har eshitilgan qadamga umid bilan quloq tutadi.5[5] Tahlilda shu narsa ayon bo’ladiki, bu mikroxronotopda vaqt nafaqat fizik, balki psixologik cho‘zilgan holatda beriladi. Makon tor — eshik, yo‘lak — lekin u butun hayotni o‘zida jamlagan. Bu o‘rinlar onaning umid, sabr, yolg‘izlik ramziga aylanadi. Ushbu hikoyalardan tashqari yozuvchining “Minnat”, “Alag’dalik” kabi hikoyalarida ham mikroxronotop asar mazmunini yoritishda tirgak vazifasini bajaradi.

“Minnat” hikoyasida oddiy qishloq xonadoni — katta ijtimoiy va ma’naviy muammolar markaziga aylangan. Uy — mehr, murosa va insof timsoli sifatida tasvirlanadi. Qahramonlar o‘rtasidagi ziddiyat aynan shu xonadonda yuz beradi. “Dahlizning u chetida otasi jim o‘tirardi, bu chetida esa o‘g‘li bosh egib turgan edi...”6[6].

Bu yerda xonadon ichidagi joylashuv (dahlizning ikki tomoni) orqali avlodlararo ziddiyat ifodalangan. Bu mikroxronotop orqali oilaviy dramatizm chuqur ochib beriladi. “Alag’dalik” hikoyasida qabriston mikroxronotopi. Hikoya syujeti marhum inson taqdirini eslash, o‘tmishni anglash orqali yo‘g‘riladi. Qabriston — ramziy makon. U faqat o‘lim emas, balki tiriklarning munosabatini, ularning hayotiy qarashlarini ifodalaydi.

“Qabriston jim. Lekin bu jimlik go‘yoki qichqirayotganday edi...”7[7]. Bu yerda vaqtning muzlagan holati, harakatning to‘xtashi — mikroxronotopning dramatik kuchini oshiradi. Qabriston bu yerda o‘tmish va bugun o‘rtasidagi falsafiy ko‘prik sifatida ifodalangan.

Xulosa: Xulosa o’rnida shuni ta’kidlash joizki, hikoya janri taraqqiyotida, hikoyalarninng ma’no hamda shakl munosabatlari tadrijida xronotop, shu jumladan mikroxronotoplar muhim tayanch vazifasini bajaradi. Hikoya vositasida insonlarga qisqa satrlarda katta ma’naviy ozuqa hamda o’git bera olish imkoniyati mavjuddir. Vaqt va makon o’rtasidagi aloqalar, hikoyaning strukturasini shakllantiradi va kitobxonga voqealarning rivojini anglashga yordam beradi. Zamonaviy o’zbek hikoyachiligining atoqli vakili bo’gan, Sobir O‘nar hikoyalarida mikroxronotoplar muallifning badiiy dunyoqarashini ifodalashda hal qiluvchi o‘rin tutadi. Hikoyalardagi har bir makon – bu ichki kechinmalar, ijtimoiy muhit, tarixiy tafakkur va madaniy xotiraning ramziy markazidir. Tepalik, xonadon, qabriston, dahliz, yo‘l — bularning

[5] O’nar Sobir Intizor hikoya Toshkent.
[6] O’nar Sobir “Minnat” hikoya Toshkent 2005-y
[7] O’nar Sobir “Alag’dalik” hikoya Toshkent 2005-y

har biri muallif tafakkurida biror ijtimoiy yoki ruhiy holatning ko‘zgusiga aylanadi. Shu bois, mikroxronotopni chuqur tahlil qilish orqali nafaqat obrazlar olamiga, balki yozuvchining dunyoni ko‘rish burchagiga ham yetaklash mumkin. Sobir O‘narning hikoyachilik uslubini zamonaviylik, ixchamlik va semantik boylik xususiyatlari bilan o‘rganish mikroxronotop asosida yanada samarali bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. U. Jo’raqulov „Mixail Baxtin kashfiyotlari”, „ Jahon adabiyoti” jurnali 2014-yil 11-12-son.
2. O’nar Sobir “Qora chol” hikoya Toshkent 2005-yil
3. O’nar S Farishta hikoya–Toshkent .G’afur G’ulom n 2016-y
4. O’nar Sobir Intizor hikoya Toshkent. G’afur G’ulom n 2011-y
5. G‘aniyeva M. “Zamonaviy o‘zbek prozasida xronotoplar” – Farg‘ona, 2020.
6. O’nar Sobir “Minnat”, “Alag’dalik” Toshkent 2005. hikoya
7. Nazarov S. “Adabiy xronotop va poetika.” – Toshkent: 2011.
8. Davron, Xurshid „Собир ЎНАР ТЎРТ ҲИКОЯ“. kh-davron.uz. Qaraldi: 18-dekabr 2022-yil,

